

Гагауыз ұлтының тарихи кезеңдері мен тілдік қалыптасуындағы факторлар

Б. Кемпф^a, Ш.Т. Кудьярова^b, *М.Б. Жукиева^c

^a*Cegeed университеті, Cegeed, Мажарстан*

ORCID: 0009-0003-6747-9263

(E-mail: belakempf@gmail.com)

^b*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан Республикасы*

ORCID: 0009-0003-6304-5433

(E-mail: kudyarova.72@mail.ru)

^c*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан Республикасы*

ORCID: 0009-0004-4037-2914

(E-mail: mendesh.75@mail.ru). *Байланыс үшін автор: mendesh.75@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
түркі тілдері
және гагауыз
тілі, гагауыз
тарихы,
молдаван тілі,
орыс тілі, тілдік
ықпал, оғыз
тобы, араб-парсы
терминдері,
христиан діні,
діни лексика,
кірме сөздер.

FTAMP 18.71.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-214-236>

Түркі текті халықтардың тілдерін олардың тарихи дамуы, мәдениеті және дүниетанымдық көзқарастары жүйесінен тыс зерттеу мүмкін емес. Түркі тілдері мен мәдениеттерін зерттеу көшпенділіктің алғашқы кезеңдерінен бастап қазіргі жаһандану үдерістері заманын қамтитын көшпенді өмір салтының тарихи дәуірлеріне жүгінуді меңзейді. Осыған сәйкес зерттеу жұмысы тек әлеуметтік-мәдени және тарихи дәуірлерді қайта жаңғыртуға ғана емес, сонымен бірге ішкі, құндылықты маңызы бар құрамдас бөлігін де түсінуге бағытталуы тиіс. Осы тұрғыда түркі этностарының құрамына кіретін гагауыздардың тарихи тағдыры ерекше маңызға ие. Олар кезінде өздерінің дербес мемлекеті болған, ал қазіргі уақытта тілдік және мәдени бірегейлігін жоғалту қаупі бар шағын этнос болып табылады. Мақалада гагауыз халқының тарихи даму деректеріне, тілдік арналарының қалыптасу кезеңдеріне, зерттеушілердің гагауыз тілінің қалыптасуына қатысты ғылыми көзқарастарына салыстырмалы талдау жасалады. Тарих барысында сол дәуірлердегі өзге араб, парсы, ноғай, татар, болгар, румын, грек, молдаван, украин, орыс тілдерінің сыртқы ықпалдары күшті болғанымен, әртүрлі гипотезаларға шолу жасай отырып, гагауыз тілінің түркілік негізін сақтағандығына талдау жасалады. Бұл тілдік ықпалдар гагауыз тілінің лексикалық қабатынан, атап айтқанда, діни терминология және әкімшілік-саяси атаулардан айқын байқалады. Зерттеудің мақсаты – гагауыз этносы мен тілінің қалыптасу үдерісін этнолингвистикалық және салыстырмалы-тарихи тұрғыдан сипаттау. Гагауыздар этногенезі туралы зерттеушілердің ғылыми көзқарастары жүйеленіп, олардың Балқан өңіріне

қоныс аударуы мен оғыз тайпаларымен байланысы, әлеуметтік-тарихи жағдайлары айқындалады. Ғалымдардың еңбектері сараланып, тарихи құжаттар негізінде гагауыз тілін түркі тілдерінің ортақ тарихи жадымен байланыстыратын интеграциялық үдерістер қарастырылады. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, диахронды-синхронды талдау, салғастырмалы әдістер кешенді түрде қолданылды. XX ғасырдың ортасына дейін жазу жүйесі, әліпбиі болмаған гагауыз халқы өзінің көркем әдебиетіндегі бай мұрасын ауызша дәстүр арқылы ұзақ уақыт бойы сақтағанын дәлелдейді. Қазіргі түркі тілдерінде гагауз тілінің лексикалық және грамматикалық жүйелерін сақтау түркі халықтарының тарихи тілдік сабақтастығын анықтайды. Зерттеуде көптілділік пен жаһандану жағдайында гагауыз тілінің сақталуы, дамуы және болашағына қатысты өзекті мәселелермен бірге қазіргі гагауыз тілінің тілдік ахуалына талдау жасалды. Тарихи кезеңдердегі тілдік қарым-қатынас нәтижесінде мынадай қорытынды жасалды: гагауыздардың өзге көршілес халықтармен әртүрлі тарихи, тілдік және ареалды-мәдени байланыстарына қарамастан, гагауыз тілінің негізгі грамматикалық жүйесі түркілік түп-тегін сақтап қалды. Гагауыз тілінің түркі тілдеріне, оның ішінде оғыз тілдік тобына жатуы тілдік деректерге және гагауыз тілінің түркі тілдері жүйесіне жақындығына негізделеді. Осы тұрғыда мақалада гагауыз тілінің жалпы түркі тілдерімен сабақтастық байланыстары анықталды.

Б. Кемпф^а

^аСегедский университет, Сегед, Венгрия

ORCID: 0009-0003-6747-9263

(E-mail: belakempf@gmail.com)

Ш.Т. Кудьярова^б

^бКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0003-6304-5433

(E-mail: kudyarova.72@mail.ru)

***М.Б. Жукиева^с**

^сКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0004-4037-2914

(E-mail: mendesh.75@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: mendesh.75@mail.ru

Исторические этапы гагаузского народа и факторы формирования его языка

Аннотация. Изучение языков народов тюркского происхождения вне системы их исторического развития, культуры и мировоззренческих представлений представляется

Received 30 November 2025. Revised 05 January 2026. Accepted 05 February 2026. Available online 30 March 2026.

Дәйексөз үшін: Б. Кемпф, Ш. Кудьярова, М. Жукиева Гагауыз ұлтының тарихи кезеңдері мен тілдік қалыптасуындағы факторлар // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. 214-236 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-214-236>

For citation: B. Kempf, Sh. Kudyarova, M. Zhukiyeva The historical development of the Gagauz people and the factors influencing the formation of their language // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 214-236. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-214-236>

невозможным. Изучение тюркских языков и культур намекает на обращение к историческим эпохам кочевого образа жизни, охватывающим время современных процессов глобализации с первых периодов кочевничества. В соответствии с этим исследовательская работа направлена не только на реконструкцию социокультурных и исторических эпох, но и на понимание внутренней, ценностно-значимой составляющей. Особое значение в этом контексте имеет историческая судьба таких древнетюркских этносов, как гагаузы. Гагаузы представляют собой небольшой этнос, ранее имевший свою государственность, а в настоящее время находящийся под угрозой утраты языковой и культурной самобытности. В статье сделан сравнительный анализ данных исторического развития гагаузского народа, этапов формирования языковых каналов, научных подходов исследователей к формированию гагаузского языка. В результате рассмотрения различных гипотез в процессе исследования установлено, что гагаузский язык сохранил тюркскую основу, несмотря на сильное внешнее влияние других языков: арабского, персидского, ногайского, татарского, болгарского, румынского, греческого, молдавского, украинского, русского. Эти языковые влияния очевидны в лексическом слое гагаузского языка, в частности, в религиозной терминологии и административно-политических названиях. Цель исследования – охарактеризовать процесс формирования гагаузского этноса и языка с этнолингвистической и сравнительно-исторической точек зрения. В статье систематизированы научные взгляды исследователей на этногенез гагаузов, определены их миграция в Балканский регион и связи с огузскими племенами, социально-исторические условия проживания гагаузов. На основе исторических документов рассматриваются интеграционные процессы, связывающие гагаузский язык с общей исторической памятью тюркских языков. Гагаузский народ до середины XX века не имел письменного алфавита и долгое время свое богатое наследие в художественной литературе сохранил в устном народном творчестве. Сохранение лексической и грамматической систем гагаузского языка в современных тюркских языках определяет историческую языковую преемственность тюркских народов. Авторы статьи провели анализ языковой ситуации современного гагаузского языка в контексте сохранения, развития и будущего гагаузского языка в условиях полиязычия и глобализации. В результате языкового общения в исторические периоды также было установлено, что, несмотря на различные исторические, языковые, а также культурные контакты гагаузов с другими соседними народами, основная грамматическая система гагаузского языка сохранила тюркские истоки. Принадлежность гагаузского языка к тюркским языкам, а среди них к огузской языковой группе, основывается на базе языковых данных, близостью гагаузского языка с системой тюркских языков. В данном аспекте в статье определены преемственные связи гагаузского языка с тюркскими языками в целом.

Ключевые слова: тюркские языки и гагаузский язык, история гагаузов, молдавский язык, русский язык, языковое влияние, огузская группа, арабо-персидские термины, христианская религия, религиозная лексика, заимствованные слова.

B. Kempf^a

^aUniversity of Szeged, Szeged, Hungary
ORCID: 0009-0003-6747-9263
(E-mail:belakempf@gmail.com)

Sh. Kudyarova^b

^bAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0009-0003-6304-5433
(E-mail:kudyarova.72@mail.ru)

***M. Zhukiyeva^c**

^cAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0009-0004-4037-2914
(E-mail:mendesh.75@mail.ru)

*Corresponding author: mendesh.75@mail.ru

The historical development of the Gagauz people and the factors influencing the formation of their language

Abstract. The study of the languages of Turkic peoples outside the framework of their historical development, culture, and worldview is impossible. Research into Turkic languages and cultures inevitably involves reference to the historical periods of nomadic life, encompassing the span from the earliest stages of nomadism to the contemporary processes of globalization. Accordingly, research should aim to understand the internal, value-driven component. In this sense, the historical fate of Turkic ethnic groups such as the Gagauz is particularly important. They are a small ethnic group that previously had its own statehood but is currently at risk of losing its linguistic and cultural identity. This article provides a comparative analysis of data on the historical development of the Gagauz people and the stages of language formation. It also discusses the scientific approaches of researchers to the formation of the Gagauz language. Various hypotheses were considered, and the Gagauz language was analyzed throughout history despite strong external influences from Arabic, Persian, Nogai, Tatar, Bulgarian, Romanian, Greek, Moldovan, Ukrainian, and Russian. These effects are clearly visible in the Gagauz language's lexicon. This study aims to describe the formation of the Gagauz ethnos and language from ethnolinguistic and comparative historical perspectives. The migration of the Gagauz people to the Balkan region and their connection with the Oghuz tribes are established based on socio-historical conditions. Based on historical documents, the integration processes connecting the Gagauz language with the common historical memory of Turkic languages are considered. The Gagauz people prove that their rich literary heritage has long been preserved by oral traditions, as they had neither a writing system nor an alphabet until the middle of the twentieth century. The preservation of the lexical and grammatical systems of the Gagauz language within modern Turkic languages determines the historical linguistic continuity of Turkic peoples. The authors of the article conducted an analysis of the linguistic situation of the contemporary Gagauz language in the context of its preservation, development, and future prospects amid multilingualism

and globalization. As a result of linguistic interaction during historical periods, it was also established that, despite various historical, linguistic, and areal-cultural contacts of the Gagauz with neighboring peoples, the core grammatical system of the Gagauz language has retained its Turkic roots. The classification of the Gagauz language as a Turkic language, specifically within the Oghuz branch, is based on linguistic data and the closeness of the Gagauz language to the Turkic language system. In this context, the article identifies the continuity of the Gagauz language with Turkic languages in general.

Keywords: Turkic languages and Gagauz language, Gagauz history, Moldovan language, Russian language, linguistic influence, Oghuz group, Arabic-Persian terms, Christianity, religious vocabulary, loanwords.

Кіріспе

Қазіргі қарқынды жаһандану жағдайында шағын этностардың тілдік және мәдени бірегейлігін сақтау мәселесі өте өзекті болып отыр. Солардың бірі - Молдова аумағында автономиялық мәртебеге ие гагауыз халқы. Тілі түркі тобына жатса да, христиандық діни дәстүрді ұстанатын бұл халықтың мәдени-өркениеттік болмысы ерекше зерттеуді қажет етеді. Тілдік ықпалдарды және басқа тілдерден кірген сөздерді зерттеу халықтың және оның тілінің қалыптасуы мен даму тарихын тереңірек тануға мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе, 2010 жылдан бастап ЮНЕСКО тарапынан гагауыз тілі жойылу қаупі төнген тілдер қатарына енгізілгенін ескерсек, аса маңызды болып табылады.

Гагауыз халқының тарихы – түркі тайпаларының Балқан аймағына қоныс аударуымен ұштасқан күрделі этникалық үдерістердің нәтижесі. XVIII-XIX ғасырлардағы геосаяси өзгерістер бұл халықтың қазіргі Молдова мен Украинаның оңтүстігіндегі Буджак даласына шоғырлануына себеп болды. Бүгінде гагауыздар өз мәдениетін, тілін және діни дәстүрлерін сақтап қалған ерекше ұлт ретінде танылып отыр. Олар негізінен Молдова Республикасының оңтүстігінде тұрады және өзінің мәдени құндылықтарын сақтап қалған шағын этнос болып табылады. Гагауыздардың шығу тегі мен тарихи дамуы – бүгінде зерттеушілер назарындағы маңызды тақырып. Зерттеуіміздің мақсаты да соған сәйкес, гагауыз халқының тарихи кезеңдерін саралау арқылы оның этникалық қалыптасу үдерісін айқындау және гагауыз тілінің қалыптасуына ықпал еткен факторларды лингвотарихи тұрғыдан талдау болды. Осы мақсатқа жету үшін, алдымызға гагауыз халқының этногенезіне қатысты ғылыми тұжырымдарды жүйелеу, гагауыз тілінің оғыз тобына жататындығын мысалдар негізінде анықтау, тілдің қалыптасуына әсер еткен тарихи-саяси, діни және мәдени факторларды көрсету сияқты міндеттерді қойдық.

Еуропаның оңтүстік-шығыс бөлігінде шоғырланған бұл халықтың шығу тегі, тілдік болмысы мен этникалық қалыптасу жолы ғылымда ұзақ уақыт бойы талқыланып келеді. Гагауыздардың этногенезін түсіндіруде оғыз-түркі компоненттері мен Балқан өңірінің тарихи үдерістері ерекше рөл атқарады. Гагауыздардың ата-бабалары Балқанға қоныстанғанға дейін қиын да күрделі тарихи жолдан өтті. Византия шегінде христиан дінін қабылдағаннан кейін ғана отырықшылыққа көшу – түркі тілінде сөйлейтін православие христиандарына жататын гагауыз этносының қалыптасуына алып келді.

Жалпы жойылып кету қаупі төнген тілдерді зерттеудің өзектілігі олардың сол халықтың ерекше лингвомәдени, тарихи және танымдық тәжірибесінің тасымалдаушысы

ретіндегі ерекше құндылығына байланысты болып келеді. Тілдің жоғалуы тілдік әртүрліліктің төмендеуіне ғана емес, сонымен бірге дүниетанымның, дәстүрлі білімнің және этностың мәдени жадының нақты формаларының түбегейлі жойылуына әкеледі. Жаһандану, тілдік бірегейлік және мажоритарлы тілдердің үстемдігі жағдайында шағын тілдерді сақтау және ғылыми сипаттау мәселесі ерекше маңызға ие болатыны сөзсіз.

Осыған байланысты түркі тілдер тобына жататын және шектеулі әлеуметтік-лингвистикалық кеңістікте жұмсалатын гагауыз тілін зерттеудің мәні мен маңызы ерекше болып табылады. Жазбаша дәстүрі мен белгілі бір институционалдық мәртебесінің болуына қарамастан, гагауыз тілі кең таралған тілдердің тарапынан тұрақты қысымға ұшырайды, бұл оның қолданыс аясының тарылуына және ұрпақтар арасындағы сабақтастықтың төмендеуіне әкеледі. Гагауыз тілін зерттеу оның қазіргі жағдайын сипаттап қана қоймай, сонымен қатар тіл жүйесіндегі жалпы түркілік және ерекше белгілерді анықтауға, тарихи-лингвистикалық үдерістерді бақылауға, сондай-ақ оны сақтау мен қолдаудың ғылыми негізделген шараларын әзірлеуге мүмкіндік береді. Сондықтан да гагауыз тілінің мысалында жойылып бара жатқан тілдерді зерттеу теориялық тілтаным тұрғысынан да, адамзаттың бейматериалдық мәдени мұрасын сақтау тұрғысынан да өзекті болып табылады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеуде гагауыз халқының тілі, оның қалыптасуы, басқа тілдердің ықпалы жан-жақты талдауға алынды. Зерттеу материалы жазбаша және ауызша дереккөздерде жазылған гагауыз тілінің тілдік бірліктері мен мәтіндері болды. Фольклорлық мәтіндер, ана тілінде сөйлейтіндердің ауызша сөйлеу үлгілері, диалектологиялық және этнолингвистикалық экспедициялардың материалдары, сондай-ақ сөздіктер, грамматикалар және корпус ресурстарының деректері эмпирикалық негіз ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар, С. Булгар, В.А. Мошков, М. Чакир, М.Н. Губогло, В.А. Сычева, Н.К. Дмитриев, В. Копуцу, С.А. Аманжолов, Н.Г. Шаймердинова, Л.А. Покровская, Т. Арнаут, И.А. Субботина т.б. түркітану мен шағын тілдерді зерттеу мәселелеріне арналған отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми жарияланымдары тартылды.

Жұмыста жалпы ғылыми және арнайы лингвистикалық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, тілдік материалды жүйелеу және оның құрылымдық ерекшеліктерін анықтау үшін сипаттамалық әдіс, гагауыз тілінің жалпы түркі тілдік дәстүрімен сабақтастығын анықтау мақсатында тарихи-салыстырмалы әдіс, сондай-ақ басқа түркі тілдерімен ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау үшін салғастырмалы әдіс, талдау қолданылды. Материалды түсіндіру кезінде тілдік қауіп жағдайында тіл жұмсалымының тілден тыс факторларын ескеруге мүмкіндік беретін әлеуметтік лингвистикалық талдау элементтері пайдаланылды. Зерттеуде диахронды талдау барысында гагауыз тілінің уақыт өте келе даму жолдарын, тарихи өзгерістерін және қалыптасу үдерістерін, ал синхронды талдауда қазіргі гагауыз тілінің құрылымы, функционалдық ерекшеліктері қарастырылды.

Салғастырмалы әдіс негізінде гагауыз тілінің славян және румын тілдерінің әсеріне айтарлықтай көп ұшырағандығын көреміз. Ал, түркі тілдерімен өзара жақындық

дәрежесі, яғни туыстас тілдер фактілері бір-біріне салыстыра зерттелді. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы гагауыз тіліндегі сөздердің негізінен көне тамырлары түркілік екендігі қазіргі түркі тілдерінің арасындағы байланыстарды жүйелі ғылыми негізде анықтауға болатыны дәлелденеді. Салыстыру үшін алынған материалдар, фактілер сол тілдер үшін ортақ, о баста бір негізден тарағанымен кейін өзгерістерге ұшыраған, дифференциацияланған болуы мүмкін.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Гагауыздардың тарихын зерттеген алғашқы ғалым – Константин Иречек болды. Оған дейін гагауыздар туралы бірде-бір ғылыми зерттеу жұмыстары жарияланбаған. К. Иречек гагауыздардың салт-дәстүрлері туралы айта отырып, XIX ғасырдың екінші жартысындағы гагауыздардың киім ерекшеліктерін, тілдерін жан-жақты сипаттайды: «... Язык мало чем отличается от обычного турецкого османли, за исключением нескольких слов и форм, более близких к татарским, а также греческие и болгарские иностранные слова...» (Jirecek, 1891: 143)

Гагауыз тілін жүйелі түрде зерттеген алғашқы маман – орыс этнографы, әрі Ресей армиясының генерал-майоры Владимир Александрович Мошков. Оның 1904 жылы «Наречия бессарабских гагаузов» атты еңбегі жарық көргеннен кейін ғана гагауыз тіліне қатысты ғылыми көзқарас қалыптаса бастады. Оған дейін, 1895 жылы В.А. Мошков алғаш рет Қазан қаласында «Гагаузские тексты- Известия Общества археологии, истории и этнографии» атты еңбегін жариялады. Ол түрік әліпбиін кирил әрпіне бейімдеп, созылыңқы дауыстыларды сызықшамен, ал жіңішке не жұмсақ айтылатын дыбыстарды нүкте және қос нүктемен белгілеп, гагауыз жазуының алғашқы нұсқасын жасаған. Осы әліпби негізінде В. Мошков гагауыз тіліне тән фонетикалық ерекшеліктерді дәл көрсете алды.

Гагауыз тілін ғылыми тұрғыдан зерттеудің негізгі бастамашысы Кеңес дәуірінің белгілі түркологы, академик Н.К. Дмитриев болды. Ол XX ғасырдың 30-жылдары В.А. Мошков жинап кеткен деректерді терең талдап, гагауыз тілінің фонетикалық жүйесін жан-жақты сипаттап берді: «Гагаузский язык, в основном принадлежащий к языкам тюркской системы, испытал, однако, столь значительное влияние славянских и румынского языков, что к моменту наблюдений Мошкова не только фонетика и словарь, но и особенно синтаксис довольно далеко отошли от обычного строя тюркских языков с их обусловленным порядком слов, специфической структурой сложного предложения и т.д. Эти принципиальные сдвиги, в результате которых гагаузский язык занял совершенно особое место среди тюркских языков...» (Дмитриев, 1962: 251).

Бұдан басқа да Н.К. Дмитриевтің шәкірті Л.А. Покровская гагауыз тіліне болгар және орыс тілдерінің әсерін, П.А. Чеботарь орыс тілінен енген сөздер жайлы, ал Л.Б. Маевская, В.Е. Бойков, Х.М. Ага араб-парсы тілдерінен кірген кірме сөздерге талдау жасаса, В. Копуцу бас киімдерге қатысты араб-парсы кірме сөздерінің түп-төркіні түркі тілдерінен енгендігін көрсетеді.

Талдау

Түркі тілдерін тарихи тұрғыдан зерттеп, тілдік ерекшеліктерін жан-жақты анықтап, толыққанды классификация жасаған бірден бір ғалым – Н.А. Баскаков болды. Ол өзінің генеалогиялық классификациясында түркі тілдерінің тарихын, қазіргі жай-күйін,

тілдердің қарым-қатынасын, этникалық құрамын толықтай есепке алды. Ол түркі тілдерін батыс және шығыс ғұн тілдері деп үлкен екі топқа бөлді де, батыс ғұн тобын төртке бөледі. Гагауыз тілін оғыз тобына, оның ішінде оғыз-бұлғар тілдер тобына жатқызады (Баскаков, 1952: 124). Қазіргі тіл білімінде Н. Баскаков ұсынған жіктеу жүйесі әлі де қолданылып келеді.

Зерттеуші Л.А. Покровская «Современный гагаузский язык» атты еңбегінде гагауыз тілінің оғыз тобына жататынын айтады: «Огузская группа, к которой относится и гагаузский язык, названа так потому что предками азербайджанцев, гагаузов, турок, туркмен, халаджей, и хорасанцев считаются огузские племена, упоминающиеся впервые в древнетюркских (орхоно – енисейских) памятниках рунического письма (VII-VIII) (Покровская, 1997: 7).

Түркілік сөздерде кездесетін «жер» сөзі гагауыз, түрікмен, түрік, әзербайжан тілдерінде *yer* болып, өзге топтарында *yir, cir, jer, der, çer, ser, cir*, т.б. болып айтылады. «Бар» сөзі кейбір түркі тілдерінде *б/п* дыбысымен басталса, гагауыз, әзербайжан, түрік тілдерінде «*var*» *в (v)* дыбысымен басталады. Яғни, бұл тілдік деректер гагауыз тілінің оғыз тобына жататынының айғағы болып табылады.

Әртүрлі жүйеге жататын тілдер ұзақ уақыт бойы өзара қарым-қатынаста болғанда, олардың грамматикалық құрылымында жаңа даму мүмкіндіктері қалыптасады. Бұл өзгерістер сол тілдердің қоршаған тілдік ортасының ықпалымен пайда болады. Халықтың ауызекі сөйлеу тілі мен диалектілердің байланысы көбіне тікелей ауызша қатынас арқылы жүзеге асатындықтан, ең алдымен өзгерістер сөйлем деңгейінде байқалады: синтаксистік құрылымдар мен олардың қолданылу тәртібі өзгереді. Осындай құбылысты гагауыз тілінен де көруге болады. Бұл тілде негізінен оңтүстік түркі тілдеріне тән сөз түрлендіру жүйесі сақталғанымен, оның қолданылу ерекшеліктері басқа түркі тілдеріне қарағанда өзгеше, кейде толық сәйкес келе бермейді. Гагауыз тіліндегі грамматикалық көрсеткіштерді «құрылыс элементтері» деп қарастыруға болады, олар славян тілдеріне тән синтаксистік үлгілерді құрастыруда пайдаланылады. Басқаша айтқанда, гагауыз синтаксисін ғимаратқа теңесек, оның «материалы» түркі тілдік негізден алынған, ал «құрылымдық пішіні» славян тілдеріне жақын келеді.

Н.К. Дмитриевтің шәкірті Л.А. Покровская да гагауыз тілін ұзақ жылдар бойы зерттеумен айналысты. Соның нәтижесінде «гагауыз тілі ұзақ уақыт туыс емес көрші тілдермен байланыста болғандықтан, сөйлемдегі дәстүрлі түркі тілінің сөз тәртібі біртіндеп славян (болгар және орыс) тілдеріндегі сөз тәртібі нормаларына сәйкес қайта құрылды» деген қорытындыға келді (Покровская, 1978: 191). Әрине, өзге тілде сөйлейтін адамдардың өзара байланысы бұл тілдердің әрқилы құрылымдық деңгейлеріне әсер етуіне мүмкіндік туғызады. Осындай әсер көптілді тұлғалардың қарым-қатынас кезінде жіберетін тілдік ауытқуларынан байқалады. Лингвистикада мұндай құбылыс интерференция деп аталады (лат. *inter-* арасында, бір-бірімен, *ferens* – алып жүруші, жеткізуші). Гагауызша-орысша қысқаша сөздіктің құрастырушысы П.А. Чеботарь да өз сөздігінде орыс тілінен кірген көптеген сөздердің гагауыз тіліне әбден сіңіп кеткенін айтады. Кейбір сөздер дыбыстық өзгеріске ұшыраса, мысалы: *малига* – (молд. мэмэлигэ), *комбайна* – (орыс. комбайн) кейбіреуі дәл сол қалпында дыбысталады: *машина* – машина, *парк* – парк, *космос* – космос (Чеботарь, 1992: 3).

Қазіргі гагауыз тілінде қолданылып жүрген көптеген араб-парсы кірме сөздері бар. Олар ертеде, гагауыздардың тілдік жүйесіне осман түріктері тілі арқылы енген.

Қолданылу дәрежесіне қарай гагауыз тіліндегі араб-парсы кірме сөздерін үш негізгі топқа бөлуге болады.

1-кесте. Гагауыз тіліндегі араб-парсы кірме сөздерінің топтары.

Table 1. Groups of Arabic and Persian loanwords in the Gagauz language.

Таблица 1. Группы арабо-персидских заимствованных слов в гагаузском языке.

Гагауыз тіліне толық сіңіп кеткен, гагауызша баламасы жоқ сөздер. Олардың бір бөлігі бастапқы түркі сөздерін де ығыстырған.	<i>Bereket</i> (береке), <i>biyaz</i> (ақ, боз), <i>aalem</i> (әлем), <i>aarif</i> (білу), <i>aariflik</i> (дана), <i>adam</i> (адам), <i>akılı</i> (ақылды), <i>fikir</i> (пікір), <i>mülk</i> (мүлік) т.б
Гагауызша сөздермен қатар қолданылатын сөздер: олар гагауыз сөздеріне қарағанда жиірек те, сирек те қолданылуы мүмкін.	<i>Амужа</i> – <i>чучу</i> , <i>берекет</i> – <i>боллук</i> , <i>ихтиар</i> – <i>бабу</i> т.б.
Қолданыстан шыққан сөздер. Олар барлық кірме лексиканың шамамен оннан бір бөлігін құрайды. Бұл топқа көбіне терминдер кіреді.	Діни сөздер (<i>курбан</i> , <i>намаз</i> , <i>кешиши</i> т.б.); ескі сауда түрлеріне қатысты атаулар (<i>базирган</i> , <i>аршин</i> , <i>ендеза</i> , <i>китерийа</i> т.б.); құрылысқа байланысты сөздер (<i>акарет</i> , <i>кемер</i> , <i>тавла</i> т.б.); кәсіп атаулары (<i>сараф</i> , <i>халачу</i> , <i>чырак</i> т.б.); мемлекеттік басқару терминдері (<i>векил</i> , <i>мудур</i> , <i>измекар</i> , <i>заабит</i> т.б.) тақырыптық топтар жатады.

Қазіргі кезде гагауыз тілінде араб-парсы терминдерін орыс, молдова т.б. тілдерден енген сөздермен алмастыру үрдісі байқалады (*сайфа* – *страница*, *нокта* – *точка*, *тефтер* – *тетрадь*, *даава* – *суд*, *хашкана* – *кухня* т.б. (Сычева.В.А.)¹. Зерттеушілер Л.Б. Маевская, В.Е. Бойков, Х.М. Ага «К вопросу о заимствованиях некоторых арабских и арабо-персидских слов в гагаузском языке» еңбегінде гагауыз тіліне араб-парсы тілдерінен енген 200-ден аса сөздерді жинақтай отырып, талдау жасаған. Еңбекте осы тілдерден енген кірме сөздерді үшке бөліп қарастырады.

1. Мағынасы да, айтылуы да толық сақталған сөздер: *aarif* (ақылды), *insan* (адам), *halk* (халық, отан), *hamal* т.б.

2. Гагауыз және араб тілдерінде мағынасы әртүрлі, айтылуы толық сақталған сөздер: *hayat* гагауыз тілінде «сенек, дәліз», араб тілінде «өмір» мағынасында қолданылады. Бұл сөз «өмір туғаннан өлімге дейін созылатын дәліз» мағынасында беріліп, гагауыз тіліне сопылар ілімі арқылы енгені көрсетіледі.

3. Мағынасы сақталған ең жиі кездесетін сөздер: *çorab* (шұлық), *ihtar* (кәрі), *inan* (сенім), *izmet* (еңбек), *kalp* (жан, жүрек), *kasap* (қасан), *maalä* (көше), *tektur* (мектен), *tefter* (дәптер), *tezek* (тезек), *seber* (себен) т.б. Бұл сөздердің айтылуы өзгеріске ұшыраған, кейбір сөздерде дыбыстардың орын тәртібі ауысқаны әртүрлі деңгейде байқалады (Маевская, Бойков, Ага, 2024: 34).

Л.А. Покровская караманлы христиан әдебиетінің гагауыз тіліне ықпалын зерттеу барысында көптеген діни сөздерді анықтайды. Алайда, Болгарияның солтүстік-шығы-

¹ Сычева.В.А 1972, Арабские и персидские лексические заимствования в гагаузском языке. Диссер. работа, 666 ст. [https:// www. dissercat. com/ content/ arabskie-i-persidskie-leksicheskie-zaimstvovaniya-v-gagauzskom-yazyke](https://www.dissercat.com/content/arabskie-i-persidskie-leksicheskie-zaimstvovaniya-v-gagauzskom-yazyke)

сындағы гагауыздардың түркі халықтарының ішінде географиялық жағынан да, тілдік жағынан да түріктермен бір-біріне өте жақын орналасқандығын көрсетеді. Алайда, араб-парсыдан енген діни терминдерді гагауыз христиандарының тікелей ауызекі сөйлеу арқылы түрік мұсылмандарынан қабылдауы екіталай мәселе. Гагауыз тілінде бұл терминдердің бәрі христиандық мазмұнға сай қайта түсіндірілген. Л.А. Покровская гагауыздардың христиандық терминдер жүйесін жеке талдау жасау негізінде караманлы әдебиеті мен гагауыз діни терминдерінің толық сәйкес келетінін айтады. Сондай-ақ, караманлы христиан мәтіндерінің гагауыз діни лексикасына ықпалының даусыз екенін көрсетеді. Демек, Балқан түбегі мен Бессарабиядағы караманлы әдеби мұрасының гагауыздарға енуі негізінен православие шіркеуі арқылы жүзеге асқан деген қорытындыға келеміз. Негізінен, караманлы христиан мәтіндері гагауыздар ортасында кең таралағанымен, шіркеуде оқылатын дұғалар, «Сенім символы» секілді негізгі діни мәтіндер караманлы христиан дәстүрінің көпшілікке жетуіне мүмкіндік жасаған.

Зерттеуші В. Копуцу гагауыз және түрік тілдеріндегі бас киімдерге қатысты араб-парсы кірме сөздерінің (түр., гаг. *başlık, kalpak*; түр. *börk, sarık, atkı, başörtü, çatki*; гаг. *batik, dartı*) түп-төркіні түркі тілдерінен енгендігін көрсетеді (Копуцу, 2014: 30).

Көрсетілгеніндей, бұл атаулар кейде екі тілде де, кейде бір тілде қолданылады. Сонымен қатар екі тілде де бас киімге қатысты өзге тілдерден енген сөздер аз емес. Парсы тілінен енген лексемалардан бөлек (түр., гаг. *külah//külaf, çember, şal*; түр. *roşi, canfes, çeşan, kofı*), араб тілінен келген сөздер де бар (түр., гаг. *fes, takke//takä*). Бұған қоса, еуропа тілдерінен қабылданған атаулар да кездеседі (түр. *kukuleta*; гаг. *gugla, paraliya, baska, bariz, batist*). Бас киім атауларындағы кірме сөздердің көптігі екі түркі халқының да айналасындағы өзге этностармен кең мәдени қарым-қатынаста болғанын дәлелдейді. Гректермен, армяндармен, иран тілді жұрттармен қатар өмір сүргені, сондай-ақ, араб және парсы тілдерін қолданғаны – түріктердің материалдық мәдениетіне, соның ішінде киім атауларында өз ізін қалдырды. Гагауыздар мен түріктер арасындағы мәдени байланыстар да олардың лексикасына әсер еткен. Бұл жағдайды гагауыз тіліндегі араб-парсы тілінен енген сөздердің көптігі көрсетеді. «*Külaf*», «*fes*», «*çember*», «*takä*» секілді сөздердің Балқанда тұрған кезеңде гагауыз тіліне түрік тілі арқылы енгені анық.

Гагауыз халқы туралы тарихи мәліметтер өте аз. Осы себепті олардың арабтармен немесе парсылармен тікелей байланыста болған-болмағанын айқындау қиынға соғады. Зерттеушілердің болжамы бойынша, гагауыздардың арабтармен де, иран халықтарымен де тікелей қарым-қатынасы болмаған. Өйткені, олар ислам емес, христиан дінін ұстанған. Осыған байланысты гагауыз тіліне ислам мәдениетімен бірге енген араб және парсы сөздері тікелей емес, түрік тілі арқылы қабылданған. Кейбір діни терминдер исламдық негізден шыққанымен, гагауыздардың православ христиандық дүниетанымына қарай икемделген. Мысалы: *Allah* (Алла), *can* (жан), *şaraat* (шариғат), *zeet* (азап) т.б. діни мағыналы сөздер. Мұндай жағдай заңды құбылыс болып саналады. Осман империясы дәуірінде түрік тілі Балқан аймағында кең таралып, гагауыз тіліне елеулі ықпал етті. Сондықтан араб және парсы тілдерінен енген сөздер гагауыз тілінің сөздік құрамына көбінесе түрік тілі арқылы енді деп айтуға да болады. Бұл үдеріс гагауыздардың XVIII ғасырдың соңында Бессарабияға қоныс аударуына дейін Балқан аумағында қалыптасып, гагауыз тіліне енген.

Балқаннан бастау алған түркітілді христиан әдеби дәстүрін Бессарабиядағы гагауыз православ дін қызметкерлері жалғастырды. Бұл үрдістің жетекшілерінің бірі – көрнекті ағартушы, протоиерей Михаил Чакир болды. 1906 жылы Кишиневте оның бастамасымен аударма комиссиясы құрылып, сол арқылы гагауыз тіліне «Інжіл», «Псалтырь», «Акафист», «Әулиелер өмірі» секілді бірқатар шіркеу кітаптары тәржімаланды. Сонымен бірге Чакир гагауыз тілінде «Хакикатын сеси» («Ақиқат дауысы») атты православиелік басылымын шығарып отырды. Оның аудармаларындағы араб-парсы сөздері мен тіркестер аудармашының Караман әдеби дәстүрінің тілдік қорына сүйенгенін көрсетеді. Протоиерей Чакир 1907 жылы Владимир архиепископы және митрополит Макариймен кездесіп, олардың екеуі де гагауыз тіліндегі шіркеу әдебиетінің сапасын өте жоғары бағалаған.

1907 жылға дейін гагауыз тілінде бір де бір кітап болмады. Алғаш рет Михайл Чакир діни кітаптарды гагауыз тіліне аударып, басып шығарды. Бұл діни жазбалар гагауыз тілінде, бірақ, орыс әріптерімен жазылған. 1931 жылы 8 қарашада М.Чакирге гагауыз халқының атынан Авдарма ауылының мұғалімі Владимир Касым ризашылығын білдіріп, хат табыстайды. Онда дін қызметкерінің гагауыз халқына жасаған жақсылығына алғыс айтып, соның арқасында гагауыз тіліндегі жазбаларды ерекше ынтамен оқып жүргендерін айтады. Бұл туралы М. Чакирдің «История гагаузов Бессарабии» кітабында жазылған (Чакир, 2005: 106). 1932 жылы діндар гагауыздарға өте қажет болған «Евангелие» гагауыз тілінде, бірақ латын – румын әріптерімен басылып шықты. Өйткені, ол кезде гагауыздардың өз әліпбиі болмады.

М. Чакирдің гагауыз тіліне қызығушылығы күшті болып, К.И. Иречек, И. Нистор, Д. Григорович, И.С. Иванов, И. Титоров, В.А. Мошков т.б. зерттеушілердің гагауыз халқы, тарихы туралы жазылған барлық еңбектерін жинақтап шығады. М. Чакирдің пікірінше, гагауыздар ескі заманда түркі тайпалары сөйлегендей таза түрік тілінде сөйлейді. Тіпті, гагауыз тілі осман түріктерінің тіліне қарағанда тазалау, өйткені османлылар тілінде парсылар мен арабтардан кірген кірме сөздер өте көп. Осы туралы Румыния Академиясының профессоры И. Нистор «История Бессарабии» кітабында: «Гагаузы проживали в Добрудже, до Варны. Оттуда они выселились, перешли Дунай и поселились в Буджаке, в Бессарабии, где основали свои села рядом с болгарями. Русские правители дали им много земли, которая осталась свободной после переселения татар. Гагаузы печеного-кумано-тюркского происхождения, они приняли православную веру, но сохранили тюркский язык, национальный язык, который чище языка османских турок», – деп көрсетеді (Нистор, 1923: 286). Гагауыз тіліндегі әлі күнге дейін сақталған түркілік сөздер олардың түркітөктес халықтың өкілі екенін айғақтайды.

1930-жылдары М. Чакир румын әліпбиін қолдана отырып, гагауыз тіліндегі аудармашылық және баспа ісін жалғастырды. 1934 жылы оның «Besarabicala Gagauzlarân istoricasa» («Бессарабиядағы гагауыздардың тарихы») еңбегі жарық көрді. 1936 жылы Чакир румын тілінде «Obiceiurile gagauzilor la nunți» («Гагауыздардың үйлену салт-дәстүрлері») атты мақаласын жариялады. 1935 жылы Бухарестте «Марк Інжілі» еңбегі гагауыз тілінде «Ai (Aiozlu) Evangheliea Markudan» деген атаумен басылып шықты. Бұл деректерден гагауыз тіліне Осман империясының құрамында болған кезде араб, парсы сөздері, ал, христиан дінін қабылдағаннан кейін славян тілдеріндегі діни терминдер көптеп енгенін көреміз.

Гагауыз халқының тіліне славян тілдерінің әсер етуі гагауыз тарихына тікелей байланысты. XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басынан бастап алғашқы қоныстанушылар Буджак жазығына қоныстана бастады. Бұл кезеңде Бессарабия аумағы Осман империясының бақылауында болды. XVIII ғасырдың екінші жартысында Буджак жазығына қоныс аударған гагауыздардың саны көбейе түсті. Оңтүстік Бессарабияға жаппай қоныс аудару 1806-1812 жылдардағы орыс-түрік соғысы кезінде басталды. Бұл соғыстың алғашқы кезеңінде болгарлар мен гагауыздар Ресейге қоныс аударуға ниет білдірмеген еді. Алайда, Болгарияның солтүстік-шығыс аумағы әскери қақтығыс аймағына айналғанда, мыңдаған жергілікті тұрғындар Дунай арқылы, Валахия аумағына өтіп, орыс әскерлерін паналай бастады. Гагауыздар тарихындағы белді бір кезең осылай бастау алады.

Ал, бұдан көп бұрын, Болгарияда Дунай өзені мен Варна қаласының ортасында Добруджеде гагауыздардың өз мемлекеті құрылған болатын. Бірақ, ол жүз жылға жетпейтіндей ғана уақыт өмір сүрді. Шағын болса да, кезінде атағы шығып, гүлденген бұл мемлекетті Осман империясы құлатты. Бұл туралы тарихи деректер Ф.Ангелидің гагауыздар тарихы туралы еңбектерінде толықтай зерттелген: «В этих благоприятных условиях в Добрудже было создано фактически независимое Гагаузское государство (1346-1417 гг.). Оно называлось «Огузская держава», «Добруджанското деспотство».. Первой столицей Гагаузского государства был Балчик (Карвун, Карбон), а затем – Варна» (Ангели, 2007: 243).

Буджактағы христиан халқы туралы XVII–XVIII ғасырлардағы құжаттарда гагауыздардың бұл өңірге қашан қоныстана бастағаны айтылады. «Гагауыз» этнонимі Ресей шенеуніктерінің құжаттарында алғаш рет тек 1861 жылы ғана пайда болатынын ескерсек, Буджакқа қоныс аударған гагауыздар құжаттарда болгарлар ретінде тіркелген деп болжауға болады (Булгар, 2021: 119). Біз де бұл пікірлермен келісеміз. Өйткені, бұл кезеңде гагауыздарды грек, болгар, ноғай т.б ұлттардың қатарына жатқызу кең етек алған. Буджактағы түркі тілді христиан халқы гагауыздардың XVIII ғасырда татар-ноғайлармен аралас қоныстарда өмір сүргені татар-ноғай топонимикасының сақталуымен, әсіресе көп мөлшердегі микротопонимдердің бүгінге дейін жетуімен дәлелденеді. Түркітанушылар пікірінше, бұл микротопонимдер татар-ноғайларға тән, яғни қыпшақ тілінен туындаған атаулар болып табылады. Бірқатар гагауыз топонимдерінің құрамында ноғайлық элементтер бар. Мысалы: бұрынғы Бахналь қонысы; Бешгөз алқабы (Кирсово ауылы, Комрат қаласы); Қаранаймак махалласы (Кирсово ауылы, Комрат қаласы); бұрынғы Кирсоу қонысы; Кырсэу йолу жолы (Дезгинжа ауылы); Кырсэу пайлары алқабы (Комрат қаласы); Йозокай куллаа жырасы (Авдарма ауылы); Өзакай сайы (Кириет-Лунга ауылы); Өзакай чукуру жырасы (Кириет-Лунга және Чок-Майдан ауылдары); Сараул қонысы (Қоңғаз ауылы, Вулканешты қаласы); Чишмикөй ауылы; Чок Майдан қонысы; Чокрак йолу жолы (Джолтай ауылы) т.б. Осылайша, түркітілді гагауыздар татар-ноғай тілін түсіне отырып, XVII-XVIII ғасырларда Буджакта бірге өмір сүрген кезеңде ноғайлардың бірқатар топонимдерін қабылдап, оларды бүгінгі күнге дейін сақтап қалған (Булгар, 2021: 107).

XIX ғасырда Осман империясынан Бессарабияға, Ресей империясының құрамына қоныс аударғаннан кейін гагауыздар тарихында жаңа кезең басталды. Дәл осы

Бессарабияда гагауыздар тығыз қоныстанған аумақта оларды жеке халық ретінде танытқан ұлттық өзіндік сананың нығаю процесі басталды.

Гагауыз халқының тіліне көптеген тілдердің әсері болды. Византия мемлекетінің құрамында өмір сүрген гагауыздар грек әліпбиін пайдаланса, болгарлармен аралас өмір сүрген гагауыздар болгар тілін пайдаланды (Чакир, 2005). Молдавиядағы гагауыздар балаларын молдаван кітаптарымен оқытып, молдаван мектептеріне беруге мәжбүр болды. Ал, Ресей мемлекетінде және Бессарабияда 1918 жылға дейін өмір сүрген гагауыздар, әрине, орыс тіліне тәуелді болды. Румыниядағы гагауыздар, сәйкесінше, румын тілін қолданды. Гагауыздардың өз әліпбиі болмағандықтан, олар қай мемлекеттің құрамында болса, сол елдің тіліндегі мектептерге балаларын оқытты. Түп тамырынан айырылып қалмау мақсатында, өздерінің халық ауыз әдебиетін өлеңдерін, ертегілерін, жырларын, мақал-мәтелдерін келесі ұрпаққа ауызша жеткізіп отырды. Бұл туралы гагауыз зерттеушісі Т. Арнауттың түрік тілінде жазылған «Гагаузиядағы ауызша лирикалық халық әдебиетінің жанрларын зерттеу және олардың фольклордағы көрінісі» (Gagauzlarda sözlü lirik halk edebiyat türlerini ve bunların folklor geleneğine yansımalarını incelenmesi) мақаласында айтылады: «Гагауыздардың ауыз әдебиеті ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бай дәстүрге ие. XIX ғасырда Балқан түбегінен Буджакқа қоныс аударған гагауыздардың ата-бабалары осында өмір сүріп, Балқан халықтарының ықпалында болып, ауыз әдебиетін одан сайын байыта түсті» (Arnaut, 2008: 138). Осыдан, гагауыз ауыз әдебиетінің ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан бай жанрларының бар екенін көреміз. Гагауыздардың ата-бабалары болып саналатын оғыздар XIX ғасырда Балқан түбегінен Буджак өңіріне көше жүріп, өз болмысын сақтап қалуға тырысқан (Чакир, 2005). Олар Балқан халықтары тілінің ықпалымен өз ауыз әдебиетін одан әрі байыта түскен.

Солтүстік-шығыс Болгарияда, атап айтқанда Варна аймағында таралған гагауыз тілі Молдовия мен Украина аумағындағы гагауыз тілінен айқын айырмашылықтарға ие. Мұның себебі – гагауыз халқының негізгі бөлігі Бессарабияға көшкеннен кейін Болгарияда қалған аз санды гагауыз қауымының тілдік қолданысы көршілес түрік тілдерінің елеулі ықпалына түсуімен байланысты.

Шығыстанушы ғалым, профессор П.В. Голубовский өз еңбектерінде Азия аймағында өмір сүрген оғыздардың тұрмыс-тіршілігі жөнінде баяндап, олардың Жайық өзенінен өтіп, Еділ мен Донның аралығында бейбіт өмір сүргенін атап өтеді (Голубовский, 2012). Орыс деректерінде оғыздар туралы мәліметтер 985 жылдан бастап кездеседі. Өйткені, дәл осы кезеңде олар орыстармен алғашқы әскери одақ құрып, Киев князі Владимирге Еділ бойындағы болгарларға қарсы шайқастарында қолдау көрсеткен. Белгілі зерттеушінің айтуынша, оғыздар адал, әрі бейбіт халық болған, олар печенегтер мен татарлар сияқты шабуыл, тонау немесе өзге де тыйым салынған әрекеттерге бармаған. Оғыздардан тараған тайпалардың бірі гагауыздардың Буджак өңіріне қоныстану тарихы үш жүз жылдан астам уақытты қамтиды (Чакир, 2005: 90). Осындай құжаттың бірін, дәлірек айтсақ, молдован боярларының гагауыздарға берген сенімхатын М. Чакир өз көзімен көргенін жазады.

Осы сияқты деректер әртүрлі тарихи құжаттармен қатар ғалымдардың зерттеулері арқылы да дәлелденген. «Дед Николай Касым из Авдармы показал мне доверенность,

которая была выдана авдарминским логофетным боярином Балушем, когда они в 1820 покинули имение Балуша, Орак, где прожили около 50 лет, Балуш пишет, что оракские гагаузы честные, правдивые, смиренные, ремесленные, добродушные, гостеприимные, путников встречают, как родственников, трудолюбивые, миролюбивые, добрые, остерегаются пьянства, скандалов, всякого зла. В сёлах Орак и Чадыр среди гагаузов не было ни воровства, ни грабежа, мошенничества, ни убийства. Такую же доверенность чадырские гагаузы получили от логофетного боярина Балуша, когда они покинули владение Балуша старый Чадыр, где гагаузы прожили около 50 лет. Из этой ценной старой бумаги видно, какими хорошими людьми были прежние гагаузы» (Булгар, 2021: 110).

Гагауыздар туралы ең көп мәліметтер В.А. Мошков еңбектерінде берілген. Ол гагауыздардың тарихы, әдебиеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі туралы көптеген еңбектер жазды. Шамамен, 1890 жылдардан бастап, қырық жыл бойы гагауыздарды зерттеп, ауылдарды аралады. Қара теңіздің батыс жағалауындағы аймақтарда Ақдере деген үлкен ауылда Камчии өзені бойында тұратын гагауыздар өздерін грекпіз деп атаса, солтүстіктегі Провайдия округіндегі гагауыздар болгар болып кеткен. Балалары мен жастары таза болгар тілінде сөйлейді. Үлкендердің тілінде түркі сөздері болгар сөздерімен араласа қолданылады. Бірақ түркі тілін сақтап қалған кейбір отбасылар да бар екендігін «На восток отсюда, в деревне Воиводакиой, по дороге из Шумлы в Силистрию, есть христианские семейства говорящие только по-турецки...» атап өтеді (Мошков, 1900: 90). В. Мошков гагауыздардың нақты санын білу мүмкін емес дейді. Өйткені болгарлармен аралас тұратын гагауыздар өздерін болгармыз деп, ал, гректермен бірге өмір сүретін гагауыздар грек болып саналып кеткен. В. Мошков та Иречектің пікірімен келісе отырып, гагауыздардың кумандардан немесе печенегтерден шыққанын емес, түркітекес екенін дәлелдейді. Біз де В. Мошковтың пікірімен толықтай келісеміз.

Қазақстандағы гагауыздардың тілін зерттеген түркітанушы Н.Г. Шаймердинова «Тюркские народы Казахстана: гагаузы, их история, язык, традиции» мақаласында Қазақстанға қоныстанған гагауыздар тілінің қазақ тіліне өте ұқсас екенін жазады: «Как говорили тогда казахи, прибывшие, «хотя и называли себя болгарами, но говорили на нашем языке» (т.е. языке, близком к казахскому языку), и казахи хорошо их понимали. (Шаймердинова, 2017: 75). Қазақстанда 1926 ж. Бүкілодақтық халық санағы кезінде 830, 2009 жылғы Қазақстанның халық санағында 493 гагауыз ұлт өкілі тіркеліпті.

Белгілі түркітанушы А.С. Аманжоловтың зерттеулері бойынша, гагауыздардың көпшілігі Семей облысында (Көкпекті, Ақсуат, Жарма, Шар, Аягөз, Үржар аудандарында) тұрған. Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, Қазақстанда соңғы халық санағы 2023 жылы өтті. Ондағы ресми деректерге сүйенсек, жалпы гагауыздардың саны 582 адам².

Н.Г. Шаймердинова Қазақстандағы гагауыздардың тіл ерекшеліктері туралы жазған мақаласында «Әлем бойынша гагауыз тілінде сөйлеушілердің саны шамамен 148 мыңнан астам адамды құрайды» деп көрсетеді (Шаймердинова, 2019: 75).

Төмендегі кестеде Қазақстанның әр аймағындағы гагауыздар саны және жекелеген этностардың үлесі берілді.

² Қазақстан Ұлттық статистика бюросының 2023 жылғы мәліметі <https://stat.gov.kz>

2-кесте. Қазақстандағы гагауыздардың саны мен жекелеген этностардың пайыздық үлесі.

Table 2. The number of Gagauz in Kazakhstan and the percentage share of selected ethnic groups.

Таблица 2. Численность гагаузов в Казахстане и процентная доля отдельных этносов.

Қазақстан өңірлері	2023 ж. басындағы Қазақстан Республикасындағы өмір сүріп жатқан гагауыздар саны	2023 ж. басындағы Қазақстан Республикасындағы өңірлердің жекелеген этностарының үлесі,%
Абай облысы	4	0,7
Ақмола облысы	43	7,4
Ақтөбе облысы	67	11,5
Алматы облысы	20	3,4
Атырау облысы	3	0,5
Батыс Қазақстан облысы	7	1,2
Жамбыл облысы	4	0,7
Жетісу облысы	2	0,3
Қарағанды облысы	81	13,9
Қостанай облысы	50	8,6
Қызылорда облысы	9	1,5
Маңғыстау облысы	20	3,4
Павлодар облысы	57	9,8
Солтүстік Қазақстан облысы	31	5,3
Түркістан облысы	21	3,6
Ұлытау облысы	16	2,7
Шығыс Қазақстан облысы	5	0,9
Астана қаласы	42	7,2
Алматы қаласы	47	8,1
Шымкент қаласы	53	9,1

А. Аманжоловтың зерттеулерінде гагауыздардың ең көп тұрғылықты жері деп Семей облысын атаған (Аманжолов, 1964). Қазір Семей облысының атауы Абай болып өзгергенін ескерсек, ол жерде қазіргі кезде барлығы 4 ғана гагауыз тұрады екен. Бізге бұл мәліметтің бұрмалануы мүмкін бе деген ой келеді. Өйткені, ғалым Н.Г. Шаймердинованың мақалаларында көптеген гагауыздардың болгар болып жазылып кеткені туралы айтады: «В наших исследованиях в графе «национальность» по

документам (паспорту) гагаузы суверенного Казахстана записаны как гагаузы, однако раньше по документам многие из них записывались как болгары. Об этом говорят жители сел Болгарка и Кокпекты» (Шаймердинова, 2017: 75). Қазіргі Абай, Ұлытау, Шығыс Қазақстан облыстарындағы болгарлардың санына қарасақ, олар гагауыздардан едәуір көп. Абай облысындағы болгарлар – 206, Ұлытау өңірінде – 54 болгар, ал, Шығыс Қазақстанда – 163 болгар ресми тіркеліпті. Бұлар бір кездері болгар болып жазылып кеткен гагауыз ұлт өкілдері болуы әдбен мүмкін.

Қазіргі қолданыстағы гагауыз тілінің негізгі грамматикалық жүйесі түркі тіліне жақын күйінде сақталғандығы Л.А. Покровскаяның еңбектерінде көрсетілген: «Определенно-личные предложения являются наиболее распространенным типом односоставных предложений в гагаузском языке. Это объясняется тем, что для гагаузского языка, как для языка тюркской семьи, характерно выражение в глагольном и именном сказуемом категории лица: для 1-го и 2-го лиц единственного и множественного числа - специальными личными аффиксами; для 3-го лица - нулевым показателем (в настоящем времени). Поэтому наличие в предложении подлежащего, выраженного местоимением 1-го или 2-го лица, является необязательным, так как категория лица уже выражена в сказуемом (глаголом во всех временах и наклонениях) (Покровская, 1999: 41). «Грамматические формы слова в гагаузском и других тюркских языках образуются путем прибавления к корню морфологических показателей – аффиксов» (Покровская, 1997: 70).

Бұл туралы гагауыз зерттеушісі Надежда Кирлидің «Употребление одного падежа в значении другого в гагаузском языке» мақаласында да көрініс тапқан: «Близким к категории падежей является аффикс -са, -се, -са, -се: yolca, adamca, ayakça, adetçä и др. Рассматриваемый аффикс бытовал еще в языке древнетюркских памятников, где он употреблялся, так же, как и в современных тюркских языках, в сравнительно-уподобительном значении, выражая предельность, приближенность и т.д. Этот аффикс встречается и в других тюркских языках. В гагаузском языке с помощью этого аффикса образуются наречия способа, манеры, меры: rusça “по-русски”, saatlarca “часами”, yıllarca “годами”, yolca “по дороге” и т.д.» (Кирли, 2010: 19).

Нәтижелер

Тарихи кезеңдерге қарай, гагауыз тілін екі үлкен кезеңге бөлсек болады: Балқан кезеңі және Буджак кезеңі. Балқан кезеңі XVII-XVIII ғасырларды қамтиды. Ол кезде гагауыз тілі грек, болгар, түрік, албан т.б. балқан тілдерімен араласып, байланыста болды. Балқан түбегіндегі гагауыз халықтары екі топқа бөлінеді. Олар – хасыл (нағыз) гагауыздар және болгарлық гагауыздар.

Ал, Буджак кезеңі XIX ғасырдан бастан қазіргі кезге дейінгі уақыт аралығында ішінара төртке бөлінеді: 1) XIX-XX ғғ. Бессарабия кезеңінде гагауыз тіліне орыс, молдаван, украин сияқты туыс емес тілдерінің ықпалы болды; 2) Румын кезеңінде (1920-1930 жж) – румын тілінің ықпалында болды; 3) Кеңес дәуірі кезеңі (1945-1991 жж) – орыс тілінің ықпалы. Гагауыздардың осы кезеңде орыс графикасы негізінде 1957 жылы жаңа өз әліпбиі пайда болып, жазба әдебиеті қалыптаса бастады. Алайда 1958-1961 жылдары олар жасаған жерлердегі мектептер гагауыз тіліне көшкенімен, әліпбиді

меңгеру қиындық тудырып, қайта орыс тіліне көшеді. Дегенмен 1989 жылы гагауыз әліпбиі қайта жасалып, біртіндеп гагауыз тілінің қолданыс аясы кеңейе бастайды. Ал қазіргі гагауыз әліпбиі латын әліпбиіне негізделіп жасалған. 4) Молдова кезеңі. 1991 жылдан бастап, гагауыз халқы Молдованың құрамында «Гагауз - Ери» деп аталатын өз автономиясын құрып, гагауыз тілі мемлекеттік мәртебеге жетті.

Зерттеу барысында қарастырылып отырған тілде кірме лексиканың едәуір қабаты анықталды. Жан-жақты лингвистикалық талдауға алынған араб-парсы кірмелеріне ерекше назар аударылды. Талдау нәтижесінде кірме қабылдау деректері жүйеленді және олардың жазылу ерекшеліктері мен семантикалық сипаттамаларына байланысты топтарға бөлінді. Араб-парсы кірмелері зерттелетін тілдің әртүрлі тақырыптық және функционалды-стилистикалық салаларында кеңінен ұсынылатыны және жүйелік интеграцияның жоғары деңгейімен сипатталатыны анықталды. Талдау көрсеткендей, кірме қабылдау деректері тілге араб-парсы әлемімен тікелей байланыс нәтижесінде емес, негізінен жанама түрде түрік тілі арқылы кіріккен. Кірме лексиканың графикалық-орфографиялық және семантикалық параметрлерін талдау олардың тілдік жүйеге бейімделу дәрежесін анықтауға және олардың қазіргі сөйлеудегі жұмсалым ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Жұмыста гагауыз тілінің қалыптасуы мен дамуы көптілді және көпмәдениетті ортада болғандығы анықталды. Тілдік материалды талдау славян, румын және болгар тілдерінің гагауыз тіліне айтарлықтай әсерін анықтады, бұл ең алдымен лексикалық құрамда көрініс тапты. Аталған тілдерден алынған элементтер әртүрлі тақырыптық топтар мен функционалды-стилистикалық салаларды қамтиды, бұл тілдік байланыстардың ұзақ және тұрақты сипатын көрсетеді. Бұл әсерлер жүйелі сипатта болғаны және гагауыз тілінің жұмсалыуының тарихи, әлеуметтік және мәдени жағдайларымен байланысты екендігі анықталды.

Қазір гагауыз халқы ресми түрде өз отандары «Гагауз-Еринде» тұрып жатыр. Территориясы Молдовия республикасының құрамына кіретіндіктен, қазіргі таңда гагауыз тіліне ең көп әсер етіп отырған молдован тілі мен орыс тілі. Сондықтан қазір Гагаузияда үш мемлекеттік тіл: гагауыз, молдован және орыс тілі қолданылады. Ғаламтор деректеріне сүйенсек, гагауыз тілін қоғамдық өмірдің барлық салаларында ең жоғары деңгейде қолдану тілді қорғау туралы қабылданған заңда қарастырылып, іс-шаралардың барлығы да гагауыз тілінде жүргізіле бастады. 2020 жылдан бастап бастауыш мектепте сабақтар орыс тілімен қатар, гагауыз тілінде оқытыла бастады³. Гагаузия астанасы Комрат қаласында Комрат Мемлекеттік университетінде гагауыз жастары білім алады. Гагауыздардың негізгі мақсаты – мемлекеттік бағдарламалар аясында ана тілін мүмкіндігінше дамытып, мектептерде гагауыз тілін оқыту арқылы өз тілдерін сақтап қалу.

Қазіргі уақытта гагауыз тілін сақтау мен дамыту мәселелері өте өзекті болып отыр. Кеңес өкіметі жылдарында Молдовия аумағындағы жергілікті гагауыздар арасында орыс тілі кеңінен қолданылды. Ал КСРО тарап, Молдова тәуелсіздік алғаннан кейін молдаван тілі белсенді түрде қолданыла бастады. Тек гагауыздар басым қоныстанған өңірлерде, Гагауз-Ери автономиясы құрылғаннан кейін ғана гагауыз тіліне көбірек көңіл бөліне бастады. Зерттеушілер И.А. Субботина мен Л.В. Остапенконың «Жизненные

³(<https://gagauzinfo.md/news> , <https://ncebotari1023.wordpress.com>)

ценности православных гагаузов Молдавии» мақаласында гагауыз халқының өмірлік құндылықтарын жас мөлшерлеріне қарай бөліп талдаған. Тілге қатысты 2018-2022 жылдары жүргізілген зерттеулерде гагауыз халқының жастары арасында түрік тіліне қызығушылықтың өсіп келе жатқанын айтады: «В то же время значимую роль среди гагаузского населения продолжает играть русский язык, гагаузский же чаще выступает лишь как средство бытового общения между людьми и в качестве духовной ценности, этнического маркера. Потребности же населения в молдавском языке остаются невысокими. При этом растет интерес молодежи к другим языкам, в том числе к турецкому, который подпитывается особой политикой Турции в отношении Гагаузии» (Субботина, Остапенко, 2023: 112). Өйткені қазіргі гагауыз жастары әлеуметтік ортадағы өзгерістерге тез икемделетін ұрпақ. Олар тұрмыс деңгейін арттыруға ұмтылатын белсенді қауым ретінде өз мүмкіндіктерін тек Гагаузия мен Ресей шеңберінде ғана емес, басқа бағыттарда да іздей бастады. Соңғы жылдары Түркия Гагаузиямен байланысын күшейтіп, аймақтың экономикалық және мәдени салаларына қаржы құя отырып, білім беру мен жастарды қолдау бағытындағы бағдарламалары арқылы гагауыз жастары үшін тартымды елдердің біріне айналып отыр.

Лингвистикалық және тарихи-этнографиялық деректерді жалпылау негізінде қарастырылып отырған этностың жалпы саны, сондай-ақ оның тілдік дамуының қазіргі жағдайы туралы қорытындылар жасалды. Алынған нәтижелер этностың осал жағдайын растайды, және оның тілдік және мәдени мұрасын құжаттау мен сақтауға бағытталған одан әрі кешенді зерттеулердің қажеттілігін негіздейді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, гагауыз тілі өзінің тарихи даму барысында көптеген күрделі кезеңдерді бастан кешіргенін көреміз. Оған әртүрлі уақыттарда араб, парсы, ноғай, татар, болгар, румын, грек, молдаван, украин, орыс т.б. тілдерден сыртқы ықпалдар көп әсер етті. Қаншама тарихи кезеңдер бойы гагауыз әдебиеті әлемдік әдебиет аясында танылғанымен, өкінішке қарай, ол негізінен ауызша дәстүрге сүйенген, өз жазба әдебиеті жоқ халық ретінде саналып келді.

Гагауыз тілінің шұбарлануына келсек, осман түріктері арқылы араб, парсы тілдерінен енген сөздердің көпшілігі қазіргі күнге дейін сақталып, кейбір сөздер семантикалық өзгерістерге ұшыраған. Румын, болгар, грек тілдерінің ықпалы да әлі күнге дейін сақталып, сол елдерде өмір сүріп жатқан гагауыздардың тіліне әбден сіңіп кеткен. Гагауыздардың алғашқы жазу әліпбиі орыс әріптерімен пайда болғандықтан орыс тілі ықпалы ерекше орын алады. Қазіргі күні де бұл тілдік ықпал қатты әлсіреген жоқ, өйткені молдован тілімен қатар, орыс тілінің әсерін гагауыздар әлі күнге дейін сезініп отыр.

Бүгінгі таңда Молдова Республикасындағы Гагаузия автономиялық аймағында салт-дәстүрін берік сақтаған, түркітектес халық – гагауыздар өмір сүріп жатыр. Украинаның Гагаузиямен шекаралас аймақтарында да шамамен 40 мың гагауыз ұлттық ерекшеліктерін сақтап келеді. Гагауыздар ассимиляцияға ұшырауына қарамастан, ұлттық болмысын жоғалтпай, тілін, мәдениетін сақтай отырып, бүгінгі күнге келіп жеткен.

Қай ұлттың болса да дамуы мен жойылуына көптеген факторлар әсер етеді. Кейбір тілдер басқа тілдердің ықпалымен тілдік ерекшеліктерін жоғалтып алуы мүмкін болса, керісінше, кейбір тілдер кірме сөздермен лексикалық қорын байыта алады. Біріккен ұлттар ұйымы гагауыз тілін жойылу қаупі бар тілдер қатарына енгізгенімен, бұл гагауыз тілінің өзіндік құндылығын жоғалтып алғандығынан емес, гагауыз ұлт өкілдерінің санының азайып бара жатқандығынан болуы мүмкін деген қорытындыға келеміз.

Сонымен қарастырылып отырған тілдің лексикалық жүйесінде айтарлықтай кірме лексика қабаты ерекшеленеді, оның маңызды бөлігі араб-парсы элементтері болып табылады. Оларды графикалық-орфографиялық және семантикалық белгілер бойынша жүйелеу кірме сөздердің кездейсоқ емес, құрылымдық анықталған сипатын растайды және тілдің лексикалық құрамының қалыптасу заңдылықтарын көрсетеді. Сондай-ақ араб-парсы кірме қабатының сақталуы және қолданылу белсенділігі түркі тілі арқылы лексикалық-семантикалық элементтердің негізгі арнасы болғанын айғақтайды. Бұл жағдай тілдік және мәдени өзара ықпалдастықтың ұзақ әрі жүйелі сипатта жүргенін көрсетеді. Бұл жалпы түркі тарихи-мәдени үдерістерін және зерттелетін тілдің лексикалық жүйесінің қалыптастыру ерекшеліктерін айқындайды.

Түркі тектес гагауыз тілі ұзақ уақыт байланыста болған славян, румын және болгар тілдерінің сөйлеушілерімен және өзге тілдік әсерлердің күрделі өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасты. Анықталған кірме сөздер мен құрылымдық өзгерістер гагауыз тілінің жоғары бейімделу дәрежесін растайды және оның көп тілді ортадағы тарихи дамуының ерекшелігін көрсетеді. Жинақталған деректер тілдік байланыстарды гагауыз тілінің эволюциясының негізгі факторларының бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді және оны әлеуметтік лингвистика аясында одан әрі жан-жақты зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Гагауыз тілінің дамуы мен қалыптасуының кезеңділігі оның тарихи-лингвистикалық эволюциясының негізгі кезеңдерін анықтауға және оның құрылымдық және жұмсалымдық ерекшеліктерінің қалыптасу заңдылықтарын бақылауға мүмкіндік берді. Бөлінген кезеңдер ішкі тілдік үдерістердің де, сыртқы әлеуметтік-мәдени факторлардың да әсерін көрсетеді, бұл гагауыз тілінің қалыптасуының күрделі және көп компонентті сипатын растайды.

Бұл зерттеу гагауыз тілі мен гагауыз халқының тарихи-тілдік дамуын терең түсінуге, түркітану, этнолингвистика және әлеуметтік лингвистика салаларындағы зерттеулер үшін құнды материал болатыны, гагауыз тілі ерекшеліктерін түсінуге және түркі тілдеріндегі ақпараттық құрылымды зерделеуге елеулі үлес қосары сөзсіз.

Әдебиет

Аманжолов С.А., 1964. О гагаузах в Казахстане и их языке. Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань. С. 258–265.

Ангели Ф., 2007. Очерки истории гагаузов, потомков огузов (середина VIII - начало XXI вв.). Кишинев. 639 с.

Баскаков Н.А., 1952. К вопросу о классификации тюркских языков. Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка. Том XI. Вып.2. С. 121-134.

Баскаков Н.А., 1988. Историко-типологическая фонология тюркских языков. Москва: Наука. 208 с.

Булгар С., 2021. История гагаузов с периода средневековья до настоящего времени. Комрат. 148 с.

Булгар С., 2022. По следам экспедиции В.А. Мошкова к гагаузам на Балканы в 1903 году. Комрат. 116 с.

Голубовский П.В., 2012. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII. Гагаузы в мире и мир гагаузов. Комрат–Кишинёв. Т.1. 110 с.

Губогло М.Н., 2011. Гагаузы. Москва: Наука. 614 с.

Дмитриев Н. К., 1962. Гагаузские этюды. Строй тюркских языков. Москва. С. 251.

Кирли Н., 2010. Употребление одного падежа в значении другого в гагаузском языке. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 30. Sayı. С.7-21.

Копуцу В., 2014. Названия традиционных головных уборов в турецком и гагаузском языках. Комрат. 47 с.

Маевская Л.Б., Бойков В.Е., Ага Х.М., 2024. К вопросу о заимствованиях некоторых арабских и арабо-персидских слов в гагаузском языке. *Journal of Gagauz Studies*. Т. 2. № 1. С. 14–41.

Мошков В.А., 1900. Гагаузы Бендерского уезда. Москва. 90 с.

Мошков В.А., 1904. Наречия бессарабских гагаузов. XXXII. СПб. 114с.

Мошков В.А., 1896. Гагаузские тексты. Известия Общества археологии, истории и этнографии. С. 70-83.

Нистор И., 1923. «История Бессарабии» Черновицы. 416 с.

Покровская Л.А., 1997. Современный гагаузский язык (курс лекции). Комрат. 191 с.

Покровская Л.А., 1999. Синтаксис современного гагаузского языка (предложение). Комрат. 83 с.

Покровская Л.А., 1978. Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении. Москва. 203 с.

Субботина И.А., Остапенко Л.В., 2023. Жизненные ценности православных гагаузов Молдавии. Теология: теория и практика. Т. 2. № 3. С. 68–116.

Чакир М., 2005. «История гагаузов Бессарабии». Страницы истории и литературы гагаузов XIX - нач. XX вв. Кишинев. 320 с.

Чеботарь П.А., 1992. Кыса гагаузча русча лафлык. Комрат. 70 с.

Шаймердинова Н.Г., 2017. Тюркские народы Казахстана: гагаузы, их история, язык, традиции. Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». № 2 (86). 75 б.

Шаймердинова Н.Г., Жиембай Б.С., Абдрасимова А.Е., 2019. Қазақстандағы гагауз диаспорасы тілінің ерекшеліктері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. №3 (128). 132 б.

Arnaut T., 2008. Gagauzlarda sözlü lirik halk edebiyat türlerinin ve bunların folklor geleneğine yansımalarının incelenmesi. *Karadeniz Araştırmaları*. Sayı: 19. Güz. S.137-153.

Jirecek K., 1891. *Das Fürstenthum Bulgarien* (перевод с немецкого). Вена Ф. Темпски. 143 с.

Reference

Amanzholov S.A., 1964. O gagauzah v Kazahstane i ih yazyke. Problemy tyurkologii i istorii vostokovedeniya [On the Gagauz in Kazakhstan and Their Language. In: Problems of Turkology and the History of Oriental Studies]. Kazan'. P. 258-265. [in Russian].

Angeli F., 2007. Ocherki istorii gagauzov potomkov oguzov (seredina VIII - nachalo XXI vv.) [Essays on the History of the Gagauz — Descendants of the Oghuz (Mid-8th – Early 21st Centuries)]. Kishinev. 639 p. [in Russian].

Baskakov N.A., 1952. K voprosu o klassifikacii tyurkskih yazykov [On the Classification of Turkic Languages]. Izvestiya Akademii Nauk SSSR. Otdelenie literatury i yazyka. tom. XI. V. 2. P. 121-134. [in Russian].

Baskakov N.A., 1988. Istoriko-tipologicheskaya fonologiya tyurkskih yazykov [Historical-Typological Phonology of the Turkic Languages]. Moskva: Nauka. 208 p. [in Russian].

Bulgar S., 2021. Istoriya gagauzov s perioda srednevekov'ya do nastoyashchego vremeni [History of the Gagauz from the Medieval Period to the Present]. Komrat. 148 p. [in Russian].

Bulgar S., 2022. Po sledam ekspedicii V.A. Moshkova k gagauzam na Balkany v 1903 godu [Following the Expedition of V.A. Moshkov to the Gagauz in the Balkans in 1903]. Komrat. 116 p. [in Russian].

Golubovskij P.V., 2012. Pechenegi, torki i polovcy do nashestviya tatar. Istoriya yuzhno-russkih stepej IX–XIII. Gagauzy v mire i mir gagauzov [Pechenegs, Torks, and Cumans before the Tatar Invasion: History of the South Russian Steppes (9th–13th Centuries). In: The Gagauz in the World and the World of the Gagauz]. Komrat–Kishinyov. V.1. 110 p. [in Russian].

Guboglo M.N., 2011. Gagauzy [The Gagauz]. Moskva: Nauka. 614 p. [in Russian].

Dmitriev N. K., 1962. Gagauzskie etyudy. Stroj tyurkskih yazykov [Gagauz Studies. In: The Structure of Turkic Languages]. Moskva. P. 251. [in Russian].

Chirli N., 2010. Upotreblenie odnogo padezha v znachenii drugogo v gagauzskom yazyke [The use of one case in the meaning of another in the Gagauz language]. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 30. Sayı. P. 7-21. [in Russian].

Kopushchu V., 2014. Nazvaniya tradicionnyh golovnyh uborov v tureckom i gagauzskom yazykah [Names of Traditional Headwear in Turkish and Gagauz]. Komrat. 47 p. [in Russian].

Maevskaya L.B., Bojkov V.E., Aga H.M., 2024. K voprosu o zaimstvovaniyah nekotoryh arabskih i arabo-persidskih slov v gagauzskom yazyke [On Borrowings of Certain Arabic and Arabic-Persian Words in the Gagauz Language]. Journal of Gagauz Studies. V. 2. № 1. P. 14–41. [in Russian].

Moshkov V.A., 1900. Gagauzy Benderskogo uezda [The Gagauz of the Bender District]. Moskva. 90 p. [in Russian].

Moshkov V.A., 1904. Narechiya bessarabskih gagauzov. XXXII [Dialects of the Bessarabian Gagauz]. SPB. 114 p. [in Russian].

Moshkov V.A., 1896. Gagauzskie teksty. Izvestiya Obshchestva arheologii, istorii i etnografii [Gagauz Texts. Proceedings of the Society of Archaeology, History, and Ethnography]. P. 70-83. [in Russian].

Nistor I., 1923. «Istoriya Bessarabii» Chernovicy [History of Bessarabia. Chernivtsi]. 416 p. [in Russian].

Pokrovskaya L.A., 1997. Sovremennyy gagauzskij yazyk (kurs lekci) [Modern Gagauz language (course of lectures)]. Komrat. 191 p. [in Russian].

Pokrovskaya L.A., 1999. Sintaksis sovremennogo gagauzskogo yazyka (predlozhenie) [Syntax of the Gagauz Language in Comparative Perspective]. Komrat. 83 p. [in Russian].

Pokrovskaya L.A., 1978. Sintaksis gagauzskogo yazyka v sravnitel'nom osveshchenii [Syntax of the Gagauz Language in Comparative Perspective]. Moskva. 203 p. [in Russian].

Subbotina I.A., Ostapenko L.V., 2023. Zhiznennye cennosti pravoslavnyh gagauzov Moldavii. Teologiya: teoriya i praktika [Life Values of Orthodox Gagauz in Moldova. Theology: Theory and Practice]. Vol. 2. № 3. P. 68–116. [in Russian].

Chakir M., 2005. «Istoriya gagauzov Bessarabii». Stranicy istorii i literatury gagauzov XIX-nach. XX vv. [History of the Gagauz of Bessarabia. In: Pages from the History and Literature of the Gagauz (19th – Early 20th Centuries)]. Kishinev. 320 p. [in Russian].

Chebotar' P.A., 1992. Kysa gagauzcha ruscha laflyk [Concise Gagauz–Russian Dictionary]. Komrat. 70 p. [in Russian].

Shajmerdinova N.G., 2017. Tyurkskie narody Kazahstana: gagauzy, ih istoriya, yazyk, tradicii [Turkic Peoples of Kazakhstan: Gagauz, Their History, Language, and Traditions]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». № 2 (86). 75 p. [in Russian].

Shajmerdinova N.G., Zhiembaj B.S., Abdrasimova A.E., 2019. Qazaqstandagy gagauz diasporasy tilinin erekshelikteri [Linguistic Features of the Gagauz Diaspora in Kazakhstan]. L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin Habarshysy. Sayasi gilymdar. Ajmaqtanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy. №3 (128). 132 p. [in Kazakh].

Arnaut T., 2008. Gagauzlarda sözlü lirik halk edebiyat türlerinin ve bunların folklor geleneğine yansmasının incelenmesi [An examination of oral lyrical folk literature genres among the Gagauz people and their reflection in their folklore tradition.]. Karadeniz Aratrmalar. Say: 19. Güz. P.137-153. [in Turkish].

Jirecek K., 1891. Das fürstenthum Bulgarie (perevod s nemeckogo) [The Principality of Bulgaria]. Vena F. Tempski. 143 p. [in German].

Авторлар туралы мәлімет:

Кемпф Бела, PhD, Сегед университеті, Университет көш., 2, Сегед, Венгрия.

Scopus Author ID – 55428293700

Кудьярова Шолпан Таубаевна, PhD, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus Author ID –59179480300

Жукиева Мендеш Беркиновна, докторант, түркітану және тіл теориясы кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Kempf Bela, PhD, University of Szeged, 2 Egyetem Str., 6722, Szeged, Hungary.

Scopus Author ID – 55428293700

Kudyarova Sholpan Taubaевна, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus Author ID –59179480300

Zhukiyeva Mendesh Berkinovna, PhD Student, Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Кемпф Бела, PhD, Сегедский университет, ул. Университетская, 2, Сегед, Венгрия.

Scopus Author ID – 55428293700

Кудьярова Шолпан Таубаевна, PhD, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus Author ID –59179480300

Жукиева Мендеш Беркиновна, докторант, кафедра тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Авторлық үлес:

В.Кемпф тілдік ықпалдарға байланысты талдауларға жауапты болды, сонымен қатар мақаланың жалпы тұжырымдамасы мен құрылымын әзірледі.

Ш.Кудьярова кірме сөздерге қатысты материалдарды ғылыми тұрғыдан талдады, зерттеудің теориялық негізін қалыптастырды, мақаланы редакциялады.

М.Жукиева гагауыз тіліне қатысты материалдарды жинақтап, жүйеледі және талдады.

Author's contribution:

V. Kempf conducted the analysis related to linguistic influences and developed the overall concept and structure of the article.

Sh. Kudyarova analyzed the materials related to borrowed words, developed the theoretical framework of the study, and edited the article.

M. Zhukiyeva summarized, systematized and analyzed materials related to the Gagauz language.

Вклад авторов:

В. Кемпф отвечала за анализ языковых влияний, разработала общую концепцию статьи.

Ш. Кудьярова анализировала материалы, относящиеся к заимствованным словам, сформировала теоретическую основу исследования, отредактировала статью.

М. Жукиева обобщила, систематизировала и анализировала материалы, относящиеся к гагаузскому языку.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.